

Luthers fortolkning af Esajas

Frederik Poulsen

Abstrakt: In the 1520's, Martin Luther worked intensively with the prophet Isaiah. In his *Church Postil* (1522) he interpreted the Epistle lesson from Isa 60; in 1527-28 he translated the prophet into German (*Der Prophet Jesaja Deutsch*) and wrote an informative preface; and in 1527-30 he gave a series of lectures on the entire book. This article offers an introduction to Luther's exegetical approach to Isaiah in these works and explores in detail his interpretation of some selected passages (Isa 5,1-7; 40,1-8; 60,1-6).

1. Indledning

Profeten Esajas har altid haft en fremtrædende plads i kirkens brug af Det Gamle Testamente. Det Nye Testamente er fuld af henvisninger til hans bog, og Oldkirkens teologer anvendte og kommenterede dette bibelskrift hyppigt. Kirkefaderen Hieronymus skriver i forordet til sin latinske oversættelse af skriftet, at Esajas er "mere evangelist end profet" (*non tam propheta, quam evangelista*). Populært kaldes han ligefrem for "den femte evangelist", og fortolkere har gennem historien dvælet ved hans ord som profetier om Kristi fødsel, lidelse og død.

Martin Luther er en af dem. Et godt eksempel er hans udlægning af Herrens lidende tjener i Es 52,13-53,12 (WA 31/2, 428-441). Uden at blinke erklærer han denne passage for at være den vigtigste om Kristi lidelse, død og opstandelse; der er næppe nogen som denne. Ordene om tjeneren, der tager vores sygdomme og bærer vores lidelser, er ifølge Luther kilden, som Paulus tapper fra. Luther elsker denne tekst, som var den fra Det Nye Testamente; ordene NOSTRUM, NOS, NOBIS ("vores", "os", "for os"), der af nedskriveren er fremhævet med store typer, skal, som Luther siger, skrives med bogstaver af guld!

Luthers fortolkning af Esajas er uden tvivl mest udførligt bevidnet i den forelæsningsrække, som han forestod i 1527-1530. Disse forelæs-

ninger har i gennem tiden ikke fået nær så meget opmærksomhed som andre af hans skrifter. Det kan der være flere grunde til. For det første kender vi kun til dem gennem tilhøreres nedskrifter af den mundtlige forelæsning. Disse “notater” giver et interessant indblik i Luther som forelæser. Deres fragmentariske karakter, som afspejler en levende og situationspræget forelæsningsstil, efterlader imidlertid en noget usammenhængende tekst med en blandet læseoplevelse til følge. Udstrækningen af forelæsningsrækken over næsten tre år bidrager heller ikke til klarheden, og kildeværdien af disse bibeludlægninger som et stringent udtryk for Luthers teologi er ligeledes begrænset. For det andet er forelæsningsrækken på latin, hvad der gør dem svært tilgængelige for en bredere læserskare. Tilmed kom en fuldstændig oversættelse af forelæsningsrækken til et moderne sprog først med den engelske udgave i *Luther's Works* fra 1969-1972 (se LW 16-17).¹ For det tredje stammer forelæsningsrækken fra slutningen af 1520'erne, hvor Luther havde andre – og i manges øjne mere spændende – gøremål. Det gælder f.eks. det storstilede bibeloversættelsesprojekt, visitatserne og den slidsomme kamp for at holde sammen på den evangeliske bevægelse i lyset af bondekrigene, sværmerne og nadverstridighederne. Man synes at antage, at når Luther i samme periode forelæste over Esajas, passede han bare sit job ved universitetet. Med hensyn til reformatorens undervisningsvirksomhed i det hele taget har forskningen generelt koncentreret sig om de tidlige forelæsninger over Salmernes Bog, Romerbrevet, Galaterbrevet og Hebræerbrevet (1513-1518) som formative kilder til udviklingen af Luthers teologi. Interessen for de senere forelæsninger – med undtagelse af dem over Galaterbrevet (1531) og Første Mosebog (1535-1545) – har til gengæld været relativt beskeden. Det kan som nævnt hænge sammen med materialets ofte fragmentariske karakter.

Denne artikel er en indføring i Luthers eksegese af Esajas, som den bl.a. kommer til udtryk i forelæsningsrækken. Selvom der er talrige henvisninger til profeten i reformatorens skrifter, vil jeg i det følgende samle mig om de mere eksegetiske værker. I 1520'erne arbejdede Luther intenst med Esajas' Bog både som oversætter, forelæser og prædi-

1 Fra 1530'erne kendes også to tyske udgaver af dele af Esajasforelæsningsrækken: Spalatin's oversættelse af udlægningen af Es 36-37 fra 1535, tilegnet kurfyrstinden Sibylla af Sachsen, og en oversættelse af udlægningen af Es 53 fra 1539.

kenvejleder. Indledningsvist vil jeg redegøre for Luthers forståelse af profeten Esajas og hans embede, som den kommer til udtryk i fortalen til bibelskriftet fra 1528. Dernæst vil jeg se nærmere på hans forelæsningsrække, herunder forholdet til den allegoriske metode og fortolkningen af to udvalgte passager (Es 5,1-7; 40,1-8). Endelig vil jeg gennemgå hans udlægning af epistellæsningen til Helligtrekongersdag (Es 60,1-6) i *Wartburgpostillen* fra 1522, der på flere væsentlige punkter adskiller sig fra forelæsningerne. Artiklens gennemgang af Lutherteksterne er derved styret af deres forskellige formål og genrer – indledning, udlægning, prædiken – og hovedærindet er en indføring i tekstmaterialet snarere end en afdækning af en mulig historisk udvikling i reformatorens forståelse af profeten.

2. Profeten Esajas, hans embede og bog

Luthers fortaler til de bibelske skrifter er en god og nyttig kilde til hans syn på Esajas og de øvrige profeter.² Fortalen til Esajas (s. 68-73; jf. WA Bibel 11/1, 16-25) blev forfattet i 1528 som selvstændig indledning til oversættelsen af profeten til tysk. Oversættelsen blev trykt i særudgaven *Der Prophet Jesaja Deutsch*. For første gang kunne almindelige tyskere nu læse profeten på deres eget sprog. Fortalen tjener derfor som en vejledning til den ulærde læser, så han – med Luthers anvisninger – kan få det fulde udbytte ud af at læse Esajas.

For Luther er de gammeltestamentlige profetord ikke frit svævende ord, men er netop bundet til bestemte personer og til den historiske tid, de virkede i.³ I fuld overensstemmelse med sin samtid anser han den historiske profet Esajas for at stå bag alle bogens 66 kapitler. Ifølge profetbogens overskrift i Es 1,1 virkede han i Jerusalem i anden halvdel

2 Luthers fortaler til de bibelske skrifter udkom løbende fra 1522 i takt med oversættelsen af de enkelte bøger til tysk; de blev udgivet samlet med den endelige Lutherbibel i 1534 og i revideret form i 1545; se WA Bibel 6-13. Sidetallene i dette afsnit henviser til fortalernes danske oversættelse (se litteraturlisten), som jeg gengiver i overensstemmelse med moderne retskrivning.

3 Ifølge Luther kan profetens person og væremåde i nogle tilfælde være identisk med hans budskab. Det gælder f.eks. Nahum, hvis navn betyder "trøster", og hvis opgave er at trøste Guds folk. Ligeledes betyder Habakkuk "ein Hertzer", dvs. en, der tager en anden i sin favn og trøster.

af det 8. århundrede f.Kr.. For Luther betyder dette, at Esajas ikke bare taler til sin egen samtid, men også bringer trøst til de endnu ufødte slægter, der over hundrede år senere skulle komme til at opleve fangenskabet i Babylon. Denne evne til at tale klart om fremtidige forhold vækker beundring hos Luther. Han skriver ligeud, at “han må have været en herlig og af Gud højt oplyst profet” (s. 70).

Esajas virker ifølge Luther først og fremmest som taler; med ord skal han rådgive, undervise, revse, trøste og forkynde. Det gælder i øvrigt for alle profeterne, at de i bund og grund er prædikanter. I Fortalen til Jonasbogen fra 1526 fremhæves Jonas således som et prædikantideal. Efter at have overlevet i fiskens mave sendes profeten ene mand som en fremmed til verdens dengang største rige, og mod alle odds bærer hans forkyndelse frugt: ikke ved undergerning, men ved ordet alene omvender han hele Nineve! Som Luther konkluderer: “Ingen apostel eller profet, end ikke Kristus selv har med deres prædiken udrettet så store ting som Jonas” (s. 113-114).

Som prædikant må Esajas ligeledes have stået højt hos Gud. Derimod – eller måske netop derfor – har profetens samtidige med få undtagelser anset ham for at være en nar eller en forrykt. På den måde er Esajas et trøsterigt eksempel for senere generationer, herunder Luther selv: “Det var folkets vane at spotte profeterne og betragte dem som forrykte [...] ganske som det altid er gået, daglig går, og bestandig vil gå alle Guds tjenere og prædikanter” (s. 73). Som samfundsrevsere lever alle profeterne et risikabelt liv. Derfor slutter fortalen også med Esajas’ grufulde martyrdød. Ifølge traditionen bliver profeten under den lastefulde kong Manasse fanget og savet midt over af en brændesav.⁴

Profetrollen er som nævnt primært et prædikeembede. Dette embede rummer ifølge Luther grundlæggende to opgaver: trussel og trøst, der i funktion svarer til de lutherske kernebegreber “lov” og “evangelium”. Profeterne truer de ugudelige (jf. loven) og trøster de gudfrygtige (jf. evangeliet). Da de optræder på vegne af Gud som hans talerør, fører denne dobbelthed i sidste ende tilbage til Gud selv. Han er på en gang dommer og frelser. Som det fremhæves i Fortalen til Profeterne fra 1532: “At læse og høre profeterne, det er netop intet andet end dette: at

4 Jf. det pseudepigrafe skrift *Esajas’ Martyrium*.

læse og høre om, *hvorledes Gud truer og trøster*” (s. 61; min kursivering). Profeterne har altså to opgaver:

De underviser og tugter det folk, de er i blandt, og ved siden deraf forkynder de Kristi komme og hans rige, retter folkets blik på ham som den fælles frelser for de forgangne og de kommende slægter (s. 70).

Disse to opgaver er imidlertid ikke ligeligt fordelt mellem de enkelte profeter. Nogle taler mere om det ene end om det andet. Jeremias er netop kaldet til at forkynde straffen og ødelæggelsen over Jerusalem, selvom han ifølge Luther også kan trøste og fortælle om Kristus og den nye pagt. Amos kan som ingen anden fare frem med torden og trussel; kun i slutningen af skriftet ser Luther ham sige lidt om Kristus og hans rige. Omvendt tordner Joel ikke mod sine egne, men klager og trøster kun: “Han har været en blid og sagtmodig mand” (s. 106). Trods de gode og venlige ord holdt hans samtidige ham alligevel for en nar, men ifølge Luther får han dog omsider oprejsning i Peters pinseprædiken (ApG 2). Men generelt prædiker profeterne mere trussel og dom end trøst og forjættelse, hvad der ifølge Luther ikke er svært at forklare:

Der er altid flere ugudelige end fromme, derfor må man mere prædike loven end forjættelserne, ellers føler de ugudelige sig sikre og er behændige nok til at tyde Guds trøst og forjættelser, som var de rettet til dem, og lade trusler og straf gælde andre (s. 62-63).

Profetordenes bundethed til det historiske individ bag dem er som nævnt grundlæggende for Luther. Derfor er det vigtigt at vide, hvem profeterne var, og i hvilken tid de levede. I Fortalen til Esajas lægger Luther særlig vægt på overskriften til hele profetbogen. For ham er indledningsordene af højeste betydning, fordi de som en opklarende kommentar kaster lys over hele skriftet: “Esajas selv peger med sin finger derpå som en vejledning for læseren og som grundlaget for forståelsen af hans bog” (s. 68-69). Gider man ikke prøve at forstå indledningsordene, så bør man ifølge Luther slet ikke beskæftige sig med skriftet overhovedet. Forberedelsen til at læse profetskrifterne består i at studere Kongebøgerne og Krønikebøgerne grundigt for dermed at kunne sætte

sig ind historien om de fire judæiske konger, der er nævnt i overskriften til Esajasbogen. Med andre ord skal man først tilegne sig den (bibel) historiske sammenhæng for profetierne, dvs. situationen i Judariget på Esajas' tid, forholdet til nabolandene og stemningen i befolkningen, herunder gudsdyrkelsen. Luther advarer: Manglende kendskab til de historiske begivenheder må ikke spænde ben for tilegnelsen af skriftets budskab og indhold. Som eksempel fremhæver han nytten af at kende geografien godt, "for at de fremmede ubekendte ord og navne ikke skal vække ulyst under læsningen og lægge hindringer i vejen for forståelsen" (s. 69). Selv beskriver han landene, der ligger omkring Jerusalem og Juda, "som ulve omkring en fårefold". Den minutiøse skitse tager udgangspunkt i verdenshjørnerne: øst, nord, vest og syd.

Selvom profeterne altså har talt ind i en bestemt tid, er deres budskab ikke fastlåst til fortiden. De "selvkloge" (*Meister Kluegel*) har ifølge Luther det problem, at de ikke mener, at profeterne og deres ord er nærværende for dem, og derfor anser deres tale for "lutter vås og tom snak" (*fur eitel faul, todt gewessche*; s. 60; jf. WA Bibel 11/1, 2).⁵ Luther, derimod, anser endnu en dobbelthed for at være på spil i profeternes budskab. Dette bliver tydeligt, når vi nedenfor kommer til indledningen til Esajasforelæsningerne. På den ene side taler profeterne om og til deres eget folk og om verdslige kongeriger på deres egen tid. På den anden side peger de hele tiden ud over deres egen tid ved at forberede deres egne og senere generationer på det kommende Kristusrige. For nutidige læsere tjener profeterne derfor både som eksempel og trøst: De viser og lærer, hvordan man lever et godt liv i tro og kærlighed. Dernæst forkynnder og bevidner de Kristus og hans rige også for senere læsere. For den nutidige tro er profeterne derfor at betragte som "mægtige og gamle vidner". Som Luther siger: "De skal læses på en sådan måde, at vi forbereder os selv på Kristi komme" (WA 31/2, 2; LW 16, 4).

5 Hvem Luther konkret tænker på, er ikke tydeligt. Hans udfald vedrører uden tvivl dem, der læser de gammeltestamentlige profeter ud fra fornuften og ikke ud fra troen, og som i denne læsning cementerer en grundlæggende afstand mellem profeternes tid og deres egen (senere aktualiseret i den historiske kritiks syn på Bibelen som en historisk kilde til en svunden tid). For Luther er profeterne derimod "mægtige og gamle vidner", der holder de kristne fast på den rette gudstro.

Luthers vægtlægning på profeternes tugt og trøst flugter med fortalens rids af Esajasbogens tre hovedtemaer. Det første tema er klart det vigtigste, for her tugter og formaner Esajas sit folk. Men dernæst trøster han ved at profetere om Kristus, hvilket gør Esajas bedre at læse end nogen anden profet:

Han beskriver [endog] Kristi moder, Jomfru Maria, hvorledes hun skal undfange og føde og dog være jomfru kap. 7; og i det 53. kap. [beskriver han] Kristi lidelser, hans opstandelse fra de døde, forkynder hans rige med kraft og med rene ord, som var det allerede sket alt sammen (s. 70).

Det andet tema handler om Assyrriget og belejringen af Jerusalem under kong Hizkija (701 f.Kr.). Luther fremhæver Esajas' klippefaste tro på Guds beskyttelse af byen. Den mirakuløse redning af Jerusalem er et af Skriftens største undere, fordi det er et vidnesbyrd om byens tro: Indbyggerne troede *faktisk* på Esajas' ord. Det tredje tema handler om Jerusalems ødelæggelse i det 6. århundrede f.Kr., eksilet i Babylon og den efterfølgende hjemvendelse. Denne opgave er den mest krævende, fordi Esajas ifølge Luther her henvender sig til mennesker i fremtiden:

Her ligger profetens vanskeligste opgave: at bringe folkets ufødte slægter trøst under fremtidige ødelæggelser og fangenskab, og holde dem oppe, så at de ikke fortvivler, som var det ude med dem, og Kristi rige ikke ville komme, og alle profetier var falske og ugyldige (s. 71).

Som mange andre bibelfortolkere studser Luther imidlertid over den forvirrende orden, som disse tre temaer bliver behandlet på: "De er nærmest blandet ind i hinanden" (s. 72). Det fører til en kort redaktionshistorisk overvejelse om profetbogens tilblivelse: Har andre nedskrevet det sådan, eller har Esajas selv sat det i denne orden?

I fortalen til den tyske oversættelse af Esajas løfter Luther også sløret for udfordringerne som oversætter. Hans ønske har været at få Esajas til tale et klart og godt tysk, som enhver kan forstå. Det har nu ikke været helt ligetil, for "han har været svær at få til det og har næsten vægret sig ved det" (s. 72). Frugten af anstrengelserne vil forhåbentlig vise sig,

når læserne selv erfarer udbyttet af at læse og lytte til Esajas. For der er nemlig for Luther gode grunde til, at profetens bog er berømt:

Den er fuld af levende, trøsterige, hjertelige ord til alle fattige samvittigheder og elendige, bedrøvede hjerter. Men der er også nok af trusler og skræmmende ord mod de forstokkede, hovmodige, hårde halse, hvor det gøres nødigt (s. 72).

Foruden Luthers fortale er den tyske oversættelse af Esajas både i særudgivelsen fra 1528 og i den samlede bibeloversættelse fra 1534 indledt af et billede. På reformatorens egen anvisning bruges i begge tilfælde motivet af Esajas' kaldelse i templet (Es 6). Illustrationen fra 1534-udgaven er gengivet nedenfor. Netop dette kapitel fra Esajas har tiltrukket sig meget opmærksomhed i fortolkningshistorien. Serafernes tredobbelte helligsang (Es 6,3) er blevet udlagt som et vidnesbyrd om treenigheden. Dernæst er helligsangen (*Sanctus*) tidligt indgået i nadverfejringen. Selv har Luther gendigtet en nadversalme over Es 6,1-4.⁶

Fra indledningen til Esajas' Bog i Lutherbibelen fra 1534.

⁶ Det drejer sig om salmen "Jesaja dem Propheten das geschah" fra nadverturgien i *Deutsche Messe* (1526). Fra 1500-tallet kendes to danske oversættelser: "Det hende sig Esaie Prophet" og "Esaias den Prophete monne det saa gaa".

Midt i billedet troner Kristus over templet eller Det Nye Jerusalem. De seksvingede serafim omgiver ham, og hans slæb dækker bygningen. Som en tegneserie viser forgrunden to scener med Esajas. Til venstre ser man en serafim, der med et stykke gloende kul i en tang berører profetens mund. Berøringen renser hans urene læber, så han kan tale på Guds vegne. Til højre forkynder Esajas for det forhærdede folk, der holder sig for ørene og vender sig væk fra hans budskab. Bemærk, hvorledes profeten med sin højre hånd truer af dem med sin pegefing, mens han med sin venstre hånd trøster ved at pege på Kristus. Midterfeltet i venstre side viser Kristus, der bærer på sit kors, og selve korsfæstelsen på Golgata. Disse motiver er traditionelt blev læst ud af Es 53,7-8 (jf. ApG 8,30-35). Det højre midterfelt gengiver vingårdsangen i Es 5,1-7 med tårnet i midten og den beskyttende mur. Neden for muren anses noget, der kan være en henvisning til fødselsgrøtten (jf. Es 7,14).

3. Esajasforelæsningserne (1527-1530)

Luthers forelæsninger over Esajas fra slutningen af 1520'erne er som nævnt den mest udførlige kilde til hans fortolkning af profeten.⁷ I et brev fra maj 1527 tilkendegiver reformatoren, at han sideløbende med oversættelsen af profeterne til tysk vil forelæse over Esajasbogen. Forelæsningsrækken blev påbegyndt et par måneder senere i juli. Allerede efter en måned blev den imidlertid afbrudt af flytningen af det wittenbergske universitet til Jena på grund af pesten. Forelæsningserne blev dog genoptaget ved udgangen af året og med få afbrydelser afsluttet den 22. februar 1530.

Kendskabet til forelæsningsernes indhold er ikke helt ligetil. En nedskrift af dem må have dannet baggrund for den kortfattede udgivelse *In Esaiam Scholia* fra begyndelsen af 1532 – en udgivelse som Luther tilsyneladende intet har haft med at gøre. En betydeligt forøget udgave af denne *skolie* udkom i efteråret 1534. Forordet røber kendskab til en mere udførlig nedskrift af forelæsningserne, men beklager kun

7 For en introduktion til Esajasforelæsningserne, se Childs 2004, 181-205 samt forord og indledning til WA 25, iii-iv og 79-86; WA 31/2, vii-ix; LW 16, ix-xi; LW 17, ix-x. For en kronologisk gennemgang af Luthers forelæsningsvirksomhed, se Raeder 2008, 378-381.

at kunne udgive dem i brudstykker. Det er disse to *skolier*, der blev udgivet i den kritiske Weimar-udgave i 1902 (WA 25). Kort tid efter fandt man imidlertid et håndskrift, der dels kan forklare nogle af tilføjelserne til *skolien* i 1534-udgaven, dels rummer betydeligt mere materiale end den. Opdagelsen af dette langt mere udførlige håndskrift tvang Weimar-redaktører til at forestå en selvstændig udgivelse, der kom i 1914 (WA 31/2). Redaktørernes bevæggrund er fuldtud i tråd med samtidens positivistiske ånd: "Hier haben wir das, was Luther *wirklich* dargelegt hat, vor allem auch seine grammatischen Erörterungen und sein sorgfältiges Eingehen auf den Urtext" (WA 31/2, ix; min kursivering). Det er denne udgave, som danner grundlag for den engelske oversættelse (LW 16-17).

Hvem skylder vi så denne mere udførlige nedskrift? Flere forhold peger på Antonius Lauterbach, der især er berømt for at nedskrive og redigere Luthers bordtaler. For det første stemmer håndskriften med hans. For det andet er der en randbemærkning til Es 36,11, som peger i den retning. I forelæsningsnoterne over dette bibelvers fortæller Luther om en oplevelse i sin ungdom, hvor Satan fik en dydig ung pige til at tænke skændigt om nadveren; i marginen ud for verset er anført følgende bemærkning: "Det sker også for mig, Antonius, i bekendelse, det er sådan, Satan gør sin gerning i os" (*quod et mihi Anthonio in Confessione accidit, ita facit sathan suam accionem in nobis*). Selvom nedskriften af forelæsningerne altså ganske sikkert skyldes Lauterbach, kom han først til fra midten af Es 23, dvs. en tredjedel henne i forelæsningsrækken. Notaterne til Luthers udlægning af de første 23 kapitler er derimod foretaget af Georg Schmalzing, og vi må formode, at Lauterbach har overtaget og kopieret disse notater. Det er bemærkelsesværdigt, at udlægningen af de første 23 kapitler kun fylder 128 sider, mens udlægningen af de sidste 43 kapitler fylder hele 457 sider. Måske var Lauterbach hurtigere og mere flittig til at skrive ned end Schmalzing. Måske Luther brugte mere tid på de sidste kapitler, i og med at den anden halvdel af bogen i den kristne fortolkning af Esajas traditionelt har fået betydeligt mere opmærksomhed end den første.

Luther har næppe forelæst mere end et par gange om ugen (Raeder 2008, 381), og ofte bryder han af midt i et kapitel eller endog et vers. Hans forberedelse har tilsyneladende bestået i en grundig orientering dels i sproglige spørgsmål, dels i den kirkelige udlægningstradition.

Han har givetvis benyttet *Glossa Ordinaria* med kirkefædrenes fortolkninger som forklarende randnoter til Vulgataeteksten. Dernæst har han med sikkerhed studeret to Esajaskommentarer: Den samtidige Johannes Oecolampadius' *In Iesaiam prophetam* fra 1525, men i særlig grad Hieronymus' *Commentaria in Iesaiam prophetam*, som Luther løbende inddrager og modsiger.

Hans kommentarer berører forskellige forhold: I teksten optræder der både filologiske kommentarer til ordenes betydning og opklarende kommentarer til historiske og geografiske forhold. Ud over ovennævnte bibelkommentarer trækker han f.eks. også på Herodot og Josefus, ligesom han i behandlingen af retoriske stilfigurer henviser til klassikere som Cicero, Horats, Ovid og Vergil. Løbende inddrager han andre bibelsteder, der kan belyse sagen, eller udfolder systematiske emner som retfærdiggørelseslæren, forholdet mellem lov og evangelium samt forholdet til jøderne. Dertil kommer Luthers talrige udfald mod sine modstandere: Ud over paven, jøden og tyrken gælder det særligt Erasmus, gendøberne og Zwingli, som han i slutningen af 1520'erne også var i strid med.

I forelæsningerne hviler koncentrationen på et enkelt tekststykke og dets teologiske indhold. Luthers foretrukne tilgang er parafrasen, dvs. en klargørende genfortælling af et vers eller dets pointe. Der er ikke den store interesse for overordnede strukturer i profetbogen. Det kan hænge sammen med forelæsningernes opbrudte karakter. En undtagelse er dog åbningen på Es 40, hvor Luther inddeler bogen i to dele. I Es 1-39 optræder Esajas som historisk person, der forkynnder om Kristus og om assyrerkongens nederlag. Han har både trøstet og irettesat sit folk. I Es 40-66 er der kun profeti: først *legemligt* om perserkongen Kyros og det babyloniske fangenskab, så *åndeligt* om Kristi herredømme. Ifølge Luther danser profeten nærmest derudaf med sine glædelige løfter (*Estque hic propheta omnium iucundissimus, plane tripudians in promissionibus*).

3.1 Billedsprog og allegorisk læsning

Esajasforelæsningerne giver et spændende indblik i Luthers konkrete omgang med Skriften, herunder hans udlægning af billedsprog og brug af allegoriske fortolkninger. Generelt har Luthers forhold til

den allegoriske tilgang og middelaldereksegeseens identifikation af fire forskellige betydningslag i bibelteksten (historisk, billedlig, moralsk, eskatologisk) været ivrigt diskuteret (Childs 2004, 182-185). På den ene side kan vi hos Luther finde hårde udfald mod den firfoldige metode og en principiel afvisning af den allegoriske eksegeses berettigelse. På den anden side rummer hans egen fortolkning talrige eksempler på billedlig udlægning af bibelteksten. En egentlig behandling af dette spørgsmål falder uden for emnet i denne artikel. Ikke desto mindre vil jeg gerne bidrage til denne diskussion med følgende iagttagelser fra Esajasforelæseringerne.

Når spørgsmålet om Luthers forhold til den allegoriske praksis søges belyst ud fra Esajas, bliver det ikke nemmere af, at der jo i forvejen er en rigdom af poetisk og billedlig tale i dette skrift. Det gør Luther selv opmærksom på. Han fremhæver ved profetens sammenligning af det syndige folk med en syg og forslået krop i Es 1,6, at Esajas er en vidunderlig retoriker, der næsten hele tiden anvender allegorier og billedtale. Et andet sted siger han, at profeterne er ypperlige mestre i deres allegorier. I en lang række tilfælde udlægger Luther altså blot et billedsprog, som Esajas selv bruger. Det gælder f.eks. metaforer fra høst og krigsbytte i glæden over fredskongen (Es 9,2), ulven og lammet som et billede på fred (Es 11,6), og solen som metafor for Guds herlighed (Es 60,1). Denne genrebevidsthed udviser Luther i udlægningen af Es 5, hvor den allegoriske vingårdssang i v. 8 afløses af ligefrem tale uden billeder (*sine allegoria*).

I udlægningen af Es 13,22 formaner Luther imidlertid, at allegori skal benyttes forstandigt: at spille spil med Skriften har de mest skadelige følger, hvis man negligerer teksten og dens grammatik. Allegori kan bruges til at anskueliggøre og illuminere et udsagn som maling på et hus. Men det er kun, som Luther siger, en udsmykning, der hviler på den ligefremme betydning af et udsagn. Tilsyneladende gør Luther op med den allegoriske læsning som et mekanisk princip, der skal kunne tvinges ned over ethvert bibelvers. Det må være teksten selv, der indbyder til allegorisk fortolkning. Det gælder f.eks. udlægningen af det ophøjede Jerusalem i de sidste tider (Es 2,2); her må profeten ifølge Luther tale om "rent åndelige forhold" (*in purissimo spiritu*), for en ligefrem læsning, der alene forholder sig til de konkrete, fysiske forhold, giver ikke mening. Som vi skal se senere, minder det om hans

indstilling i *Kirkepostillen*, hvor man heller ikke skal gribe til den åndelige udlægning, “medmindre nøden tvinger dertil” (*es zwinge denn die nodt*). Derfor er det ikke Luther, der tvinger en fremmed læsning ned over er teksten, men denne, der tvinger ham til en allegorisk læsning. Også andre tekster i Esajas indbyder til dobbelte læsninger, f.eks. henviser lovprisningen i Es 45,22-25 ligefremt til perserkongen Kyros, der sætter jøderne fri, men allegorisk til Kristus, der forløser “os” ved sit ord og nåde.

Esajasforelæsninger rummer også velkendte udfald mod Origenes og andre, som i Luthers øjne går for vidt i deres allegoriske fortolkninger. I udlægningen af Es 45,8 om duggen fra oven, der skal væde jorden, polemiserer Luther imod, at papisterne ser dette vers henvide til Marias bebudelse (jf. messetjenester i adventstiden). De ugudelige er vant til at allegorisere, siger han og vil i stedet fastholde den ligefremme betydning om perserkongen Kyros. Men i næste afsnit foretager han alligevel selv en billedlig fortolkning, som, hævder han, Skriften selv lærer: Duggen er det vederkvægende gudsord, skyerne er prædikanterne, og den tørstige jord er de gode disciple (jf. udlægningen af Es 5,5-6 nedenfor).

Denne dobbelthed er endnu mere påfaldende i udlægningen af Es 37,31. Verset handler om den hellige rest af overlevende i Juda, der efter assyrernes angreb igen skal slå rod, skyde op og blive til et stort folk. Først polemiserer Luther mod munkene, der har tolket det ødelagte Juda som et billede på klosterlivets fornedrelse og selvydmygelse. Dernæst fremfører han selv, at Jerusalem godt kan bruges allegorisk om vores samvittighed: Loven (assyrerne) lægger den øde, men evangeliet lader den skyde og vokse på ny. Ifølge Luther er forskellen mellem munkene og ham et spørgsmål om, *hvad* man bruger allegorien til. Hvis det handler om at anskueliggøre troen og ordet om lov og evangelium, er det i orden.⁸ Men hvis man vil hentyde til gerninger, munkefromhed eller andet uden for den sande (evangeliske) tro, så er

⁸ Udgiverne af den engelske oversættelse af Esajasforelæsningerne i *Luther's Works* har derfor næppe ret, når de i indledning og noter hævder, at Luther kun modvilligt og som en sidste udvej (“resort”) *forfalder* til en allegorisk udlægning. Selvom der, som vi har set, er ansatser til dette synspunkt hos Luther selv, afspejler udgavernes kommentarer tydeligt en bestemt position inden for Lutherforskningen, ifølge hvilken den allegoriske fortolkning entydigt identificeres med den katolske teologi, som Luther gjorde oprør imod.

det en “vulgær brug” (*vulgari usu*) af allegori. Derfor må Luther forme: “Vær på vagt!”

Trods Luthers advarsel mod de allegoriske fortolkninger bliver jeg alligevel gang på gang positivt slået af hans egne udlægninger. Han udviser således en formidabel evne til at leve sig ind i og udfolde det bibelske billedsprog. Det gælder f.eks. hans udlægning af Es 6, der – som omtalt ovenfor – danner grundlag for den trykte illustration. Luther indskærper, at Gud med seraferne er *over* templet og ikke inde i det. Det er en polemik imod forestilling om, at Gud kun er i templet. I forlængelse af verskommenteringen følger en længere allegorisk udlægning af Esajas’ syn (WA 31/2, 53-54; LW 16, 76-77). Herren på tronen er selvfølgelig Kristus, der sidder ved Faderens højre hånd. At det er Kristus, understøttes af den menneskeskikkelse, som Esajas ser. Templet er kirken eller himlen. Seraferne er apostlene og prædikanterne, for deres vinger henviser til deres opgave som ordets tjenere. At de flyver med to vinger, henviser enten til de to testamenter eller til loven og profeterne. Selvom der er mange budbringere, leverer de alle ét og samme budskab. At de skjuler deres ansigt og fødder med de øvrige vinger, peger på de troendes liv, som er skjult i Kristus, for kristne lever uden herlighed i denne verden. Deres sang er så kraftig, at tempelbygningen ryster. Alt i alt er dette et billede på, hvordan kirken bevæges af evangeliet. De dirrende dørtapper i templet og røgen, der fylder rummet, er lovens gerning, der fordømmer og ryster samvittigheden. Seraferne, derimod, udfører evangeliets gerning ved at rense og tilgive. Som allerede nævnt er det glødende kul, der brænder Esajas’ læber, det rensende gudsord, og hans mund er et billede på hjertet, der fyldes med glæde.

3.2 Udlægningen af vingårdsangen (Es 5,1-7)

Sangen om den elskedes vingård er en eksegetisk klassiker, ikke mindst som forståelseshorisont for de nytestamentlige lignelser om Himmeriget som en vingård. Hos Esajas er det et billede på forholdet mellem Gud og folket Israel. Es 5,1-2 beskriver etableringen af vingården og de skuffede forventninger til høsten, vv. 3-4 kalder Jerusalems indbyggere som vidner, vv. 5-6 fortæller om ødelæggelsen af vingården som straf, og v. 7 giver selv en udlægning af billedet.

Efter et kort tilbageblik på det foregående tekststykke begynder Luthers udlægning (WA 31/2, 39-42; LW 16, 57-61) med at hæfte sig ved passagens karakter af sang (jf. Es 5,1). De ugudelige og selvretfærdige reagerer ikke på Skriften, hverken på trusler eller trøst. Derfor vil profeten nu synge! Luther lader sin kommentar flyde sammen med profetens stemme og parafraserer: "Altså, lad os synge, så de måske tager min sang til sig". Den elskede ven er Kristus. Det er til hans ære, at Esajas har digtet og sunget denne sag. Det hebraiske ord "elskede, ven" (וִיֵּדָוּ) er i Hieronymus' Vulgata oversat med "patruelis", hvilket Luther godt kan lide, fordi det valgte ord også kan bruges om slægtsskab. For Kristus er jo i familie med profeten, for så vidt at de begge tilhører Judas stamme! I Lutherbibelen er ordet oversat med det tilsvarende tvetydige "fætter" (*Vettern*).

Efter at have forklaret nogle spidsfindigheder ved det hebraiske sprog beskriver Luther vingården. Etableringen af den er begyndelsen på frelseshistorien: Gud har givet et stykke frugtbart land til sit folk, som de som udsøgte vinstokke skal bruge til hans ære. Vingården bliver beskyttet af et hegn og renses for sten. Alt dette er billedtale. Nogle udlægger værnet som englens beskyttelse. Luther afviser det ikke, men foretrækker selv i overensstemmelse med Paulus' udsagn om en mur, som sætter fjendskab, og som Kristus river ned (jf. Ef 2,14), at se en henvisning til loven. Som et beskyttende hegn adskiller eller afsondrer loven jøderne fra de andre folkeslag. Ikke desto mindre kan Luther omtale loven i positive vendinger som en åbenbaringskilde. Således er det jødernes privilegium, at de gennem loven har sikker viden om Guds vilje. Stenene i det beskyttende gærde er udvalgte hedninge, f.eks. skøgen Rahab, der hjælper det jødiske folk (jf. Jos 2). Vagttårnet, der rejser sig mod himlen, repræsenterer ethvert sted, hvor man samles om Guds ord (tempel, tabernakel osv.). Persen henviser enten til brændofferalteret eller til den menneskelige ydmygelse og spægelse, når legemet bringes som et offer (jf. Rom 12,1). I sidste ende gav Guds udvalgte vinstokke dog ikke vindruer, dvs. gode gerninger (*opera bona*), men vilddruer, dvs. onde gerninger (*opera mala*).

Omtalen af vv. 3-4 er kortfattet, for fokus ligger i stedet på vv. 5-6, hvor Esajas ifølge Luther selv udlægger billedet (*hanc allegoriam nunc ipse exponit*). Åbent for enhver profeteres der om Israels undergang. Straffen består i første omgang i fjernelsen af ovennævnte værn, dvs. at

loven ikke længere bliver håndhævet. Både jødernes kultiske og politiske styre vil forsvinde, først ved babylonierne og siden ved romernes ødelæggelse af Jerusalem. De, der dyrker vingården, er præsterne og profeterne, som kultiverer den med Ordet og Helligånden. Men disse sandhedens og troens lærere, som faktisk kender den rette udlægning af loven, vil Gud imidlertid fjerne. Det er højdepunktet af hans raseri.

Hvor jorden ikke hakkes, dvs. hvor loven ikke prædikkes, der bliver synden ikke holdt nede, ligesom folket heller ikke bliver forberedt til at modtage nåden. Dér skyder den tjørn og tidsel op, som er de selv-gode, fornuftens helgener, der er uden ånd og tro. Det er påfaldende, at Gud ikke bare vil fjerne lovens håndhævere, men også evangeliets forkyndere. At Gud forbyder skyerne at give regn, forstår Luther som et billede: Skyerne er apostlene, og regnen er evangeliet, der altså *ikke* falder i den hakkede jord (den forberedte samvittighed), hvorfor sæden (troen) *ikke* spirer. Med andre ord forkaster Gud sin yndlingsplante: jøderne; derfor vil apostlene nu vende sig til folkeslagene. Luther citerer selv Paulus' udsagn i ApG 13,46: "Lad os vende os til hedningerne".

Luthers udlægning er bemærkelsesværdig ved at gå så aktivt ind i tekststykkets billedtale. Han fremkalder nye betydninger af Esajas' allegorier (f.eks. muren), så de kommer til at stemme overens med hans egen forståelse af loven og evangeliet. Vi ser, hvordan loven overvejende tildeles en positiv funktion som i første omgang et middel til opretholdelse af ro, men i anden omgang som åbenbaringskilde. Uden loven er der både et samfundsnedbrydende anarki og en frarøvet mulighed for at få del i Guds nåde. Luther læser vingårdssangen ind i den større bibelske frelseshistorie og bruger denne til at forklare, hvorfor Gud har forkastet jøderne og vendt sig til hedningene.

3.3 Udlægningen af evangeliets røst i ørkenen (Es 40,1-8)

Den berømte åbning på Esajasbogens anden del kan med fordel inddeles i tre afsnit: 40,1-2 om tilgivelsen af skyld, vv. 3-5 om Herrens vej igennem ørkenen og vv. 6-8 om det uforgængelige gudsord. Luthers udlægning er udførlig (WA 31/2, 261-269; LW 17, 3-13). Til de indledende ord "Trøst, trøst mit folk, siger jeres Gud" (Es 40,1) bemærker Luther først, at trøsten er essensen af evangeliet, der lyder efter lovens regimente. Ordene er henvendt til apostlene, for det er deres opgave at

trøste det modløse gudsfolk. Ifølge Luther lægger Gud netop tryk på *mit* folk, fordi han står ved det. Guds folk er de mennesker, der med knuget samvittighed frygter loven og søger trøst hos Gud. For den, der virkelig har erfaret lovens krav, er Gud blevet som en djævelsk fjende. Men at Gud skulle være en fjende, modsiger Esajas dog ifølge Luther ved at understrege, at det er *jeres* Gud: Han er jeres, han vil jer det godt. Sådanne mennesker er som tomme kar, der kan modtage trøsten. Andre, der derimod tror på sig selv, er slet ikke Guds folk.

Til det følgende “Tal til Jerusalems hjerte, og råb til hende” (Es 40,2) forklarer Luther, at det hebraiske סָרַח sammen med hjerte betyder at smigre eller lokke. Men det er ikke nok, hvis den trængte samvittighed skal høre det; der må også råbes. Den knugede samvittighed er som en dødsdømt mand, der kun venter på sværdet. Nedskriften af forelæsningsen har her en hyppig sammenblanding af latin og tysk: “*Est enim consciencia adflicta. Wie ein verurteilter mensch, qui ad gladium solum respicit*”. Dette er et eksempel på, hvordan Luther slår over i sit eget modersmål, når han kæmper med at udtrykke betydningen af et ord eller indholdet af et vers. Budskabet, der skal råbes til de dømte, er det trefoldige tilsagn om tilgivelse: Hoveriet eller tjenesten er til ende, skylden er betalt, og den dobbelte straf er udstået. Luther vender sig straks mod tilhængerne af en fri vilje, herunder Erasmus, der over for Gud kan og vil selv. Vi ser her, hvem det er, som gemmer sig bag dem, som tror på sig selv. Luther insisterer på at fastholde Vulgatas *militia* (“krigstjeneste”; i Lutherbibelen: “Ritterschaft”) frem for *malitia* (“sygdom”) i Es 40,2, hvilket bestemt også er tættere på det hebraiske “(krigs)tjeneste” (סָרַח). Denne tjeneste er netop den slidsomme tjeneste under loven i forsøget på at behage Gud, men denne tjeneste er afsluttet gennem Kristus, fordi skylden er tilgivet. Hvis nogle med loven eller kirkefædrene Ambrosius og Hieronymus i hånden vil tvinge en til at fortsætte med at gøre gode og fromme gerninger over for Gud, skal man ifølge Luther blot svare: “Har du ikke læst Esajas: ‘Tjenesten er til ende’ (*completa est militia*)?” Men at tro på dette er svært og kræver styrke; derfor er denne passage så vigtig. Hver gang man glemmer det eller tvivler, skal man støtte sig til denne tekst og søge Kristi retfærdighed, hvor skylden er tilgivet.

Es 40,3-5 begynder med stemmen om vejen i ørkenen. Luther pointerer, at Lukas (Luk 3,4), modsat Esajas’ grundtekst, placerer stemmen

i ørkenen, som jo er Johannes Døbers virkeområde. Hos Esajas er det tværtimod i ørkenen, at Guds vej skal forberedes. Talen om ørkenen skal derfor forstås billedligt (*allegorice*). Det er dermed en ny forkyndelse, Esajas præsenterer. Mens lovens tale var uklar og ubehagelig, er evangeliets røst klar, højlydt og frydefuld. Det skal derfor høres og modtages ved en offentlig prædiken. Modsætningen, som Luther polemiserer stærkt imod, er dem, der på natkirkemanér sidder tavse i den mørke krog, tømmer deres sind for bekymringer og derefter venter på Guds åbenbaring uden om det prædikede ord (*Man solde styлле siczen uff eynem wynckel et ita speculationibus evacuare, tunc replebit animam spiritus sanctus*). Men ifølge reformatoren kan man ikke modtage Guds ånd uden om denne stemme. I modsætning til lovens afgrænsende og indelukkede rum er ørkenen et billede på det frie og offentlige rum, hvor evangeliets stemme uhindret kan lyde til alle. Moses og loven hvisker kun; evangeliet taler sikkert og kraftfuldt.

Vejen skal ligesom ørkenen forstås billedligt. Vej hentyder til liv og livsførelse (jf. Luthers udlægning af Es 49,8-12; se Poulsen 2016, 38-39). At bane Herrens vej er at forberede Guds gerning i sig, så Gud kan hjælpe til et liv i Kristus. Forhindringerne skal ryddes af vejen. Det sker ved at ydmyge sig selv og gøre op med al arrogance og selvherlighed for da at kunne træde nøgen frem for Gud. At aflægge de ydre synder er let nok. Det svære er at aflægge den indre selvsikkerhed. Her har loven stadig en vigtig opgave som forberedelse til at modtage nåden.

Også talen i v. 4 om bjergene og dalene, der skal jævnes ud, er billedlig (*metaphoricus*). Bjergene er de opstyltede selvhellige personer, mens dalene er synderne. Evangeliet derimod gør alle lige over for Gud. Den bugtende og stenede vej, som er besværlig at følge, er det liv, som leves ud fra fornuften og loven. Uden for nåden er alt liv kroget og besværligt. Evangeliets vej – at tro på Kristus og tjene næsten – er derimod jævn og fører lige ind i himlen. Loven fordømmer vores selvherlighed, men ifølge v. 5 åbenbarer Gud sin herlighed. Ingen anden end Gud selv kan gøre det.

Den tredje del i vv. 6-8 spiller på modsætningen mellem det forgængelige menneske og det evige gudsord. Når den profetiske stemme befaler: "Råb!", så har enhver prædikant ifølge Luther kun ét at svare tilbage: "Hvad skal jeg råbe?" Fordi det er så hårdt arbejde at prædike, må Guds ånd igen og igen opfordre mennesket til at blive ved og un-

derstøtte det. Budskabet handler om kødets forgængelighed: Alt hvad mennesket kommer med – dets gerning, visdom og lære – er som markens græs. I sidste ende er det intet værd og visner bort. Som græsset ikke tåler vinden, sådan tåler kødet ikke Guds ånd. Alligevel afviser Luther Hieronymus' forståelse af ånden som Guds vrede. Selv mener han, at det er Helligånden, der overbeviser verden om synd (jf. Joh 16,8). Derfor handler disse vers hos Esajas også om retfærdiggørelse. Vendt mod Hieronymus og Erasmus fremhæver Luther, at alt kød er forbandet. "Kød" er ikke en lavere *del* af mennesket, men henviser til det *hele* menneske, der til sin rod er fordrejet og dyrker Gud forkert. Ikke overraskende henviser Luther selv til Paulus' tale i Romerbrevet (f.eks. Rom 8,7).

Over for det syndige og forgængelige menneske står Guds ord. Når al menneskegerning går til grunde, bliver Guds ord stående. Den, der holder sig til det, skal aldrig se døden; Luther peger selv på Joh 8,51 som et parallelsted til Esajas. Han opfordrer derfor til at hænge fast ved dette ord, der står fast for evigt. Luthers fyrste, Frederik den Vise af Sachsen, valgte i 1522 dette skriftsted som sit personlige valgsprog: *Verbum Domini Manet In Aeternum*, forkortet VDMLÆ. Hurtigt blev det et slogan for hele reformationsbevægelsen (Poulsen 2017). I forelæsningen og andre steder anbefaler Luther at male ordene på overliggeren over sin hoveddør og at brodere dem på trøjærmerne. Han fremhæver dette bibelvers igen og igen (Sawyer 1996, 129-130). Det gælder ikke bare troværdigheden af Guds løfte hos Esajas, men Bibelen som helhed. Bibelen er som Guds ord den endegyldige autoritet. Esajasverset er derfor at regne for et aksiom: en grundantagelse og rettesnor for kirken. Den hebraiske glose hos Esajas for at "forblive" (קרי) betyder mere generelt at stå eller at stå fast og urokkeligt. På den måde er der en mærkværdig forbindelse mellem gudsordet hos Esajas og Luthers berømte forsvarstale ved rigsdagen i Worms: "Her står jeg!"

4. Epistelprædikenen over Es 60,1-6

I april 1521 blev Luther dømt som kætter i Worms, hvorefter han i de efterfølgende ti måneder levede i skjul på borgen i Wartburg. Opholdet udmøntede sig i et intenst arbejde med Bibelen. Studierne tjente i

særdeleshed et praktisk formål: at bringe de evangeliske indsigter ud til den jævne befolkning. Det skete først og fremmest med oversættelsen af Det Nye Testamente til tysk, som gav den almindelige tysker mulighed for selv at læse og studere Skriften. Dertil kom påbegyndelsen af en postil, der som prædikenforberedelse skulle hjælpe præsterne med forkyndelsen i menighederne.

Allerede før kætterdommen havde Luther påbegyndt en kortfattet postil over de fire adventssøndage på latin.⁹ På Wartburg ændrede han imidlertid planer. I et brev fra 26. maj 1521 skrev han til Melanchthon, at han ville udarbejde en postil på tysk. Prædikenerne til epistel- og evangelieteksterne mellem Julenat og Helligtrekongersdag blev skrevet hen over sommeren og efter nogle udvekslinger med forlæggeren endeligt afsluttet i november 1521. De blev trykt som *Julepostillen* i marts 1522. Prædikenerne til adventstiden blev skrevet i efteråret 1521 og afsluttet i februar 1522. De blev trykt som *Adventspostillen* i april 1522. Disse to dele blev siden udgivet sammen som *Wartburgpostillen*. Selv omtalte Luther nogle år senere denne postil som “den allerbedste bog, jeg hidtil har skrevet” (WA 23, 278). *Wartburgpostillen* kom siden til at udgøre første del af *Kirkepostillen*, der dækker hele kirkeåret.¹⁰

Prædikenen til epistellæsningen på Helligtrekongersdag er over Es 60,1-6.¹¹ Det er et stykke koncentreret bibeludlægning, der ved første blik ikke adskiller sig synderligt fra forelæsningerne. På afgørende punkter er postillen alligevel anderledes. For det første har Luther selv forfattet den og sørget for udgivelsen. For det andet er den skrevet på et ligefremt og ukrukket tysk og er ikke en fragmentarisk nedskrift af en oprindeligt mundtlig forelæsning på latin. For det tredje er der en markant forskel i brugen af citater og henvisninger. Dette kan være et genrespørgsmål. Som forelæser inddrog han hyppigt diskussioner fra fortolkningshistorien og var i stadig samtale med særligt Hieronymus' kommentar. I postillen er der stort set ingen henvisninger til tekster eller faglige diskussioner uden for Bibelen. Men forskellen kan også være

9 For en introduktion til tilblivelsen af *Wartburgpostillen*, se WA 10/1/2, xli-lxxix; LW 52, ix-xiii. Se dertil ekskursen i LW 48, 237-245.

10 Efterfølgende kom *Fastepostillen* (1525) med tekster fra Helligtrekongertiden frem til Langfredag, og siden 1527 udgaver med nedskrifter af Luthers prædikener over de øvrige søndage og helligedage i kirkeåret.

11 Se WA 10/1/1, 519-555. Jeg citerer dertil fra oversættelsen fra lutherdansk.dk (se litteraturlisten).

principiel. Postillen sætter Skriften i centrum og henvender sig til lægfolk, som subtile diskussioner i den akademiske teologi ikke forventes at interessere. Endelig kan forklaringen være af mere praktisk karakter. På Wartburg havde Luther ikke adgang til et bibliotek med relevant eksegetisk litteratur.

Es 60,1-6 beskriver Jerusalems kommende herlighed efter babylonernes ødelæggelse. I vv. 1-2 bryder Guds lys og herlighed frem over byen midt på den mørklagte jord. I vv. 3-6 kommer alverdens folkeslag til Jerusalem og medbringer både gaver og de af byens indbyggere, som har opholdt sig i det fremmede. Passagen er i en kristen læsning tidligt blevet knyttet til de vise mænds besøg hos Jesusbarnet (Matt 2,1-12), og begge tekster læses Helligtrekongersdag. Helligtrekongerstiden, der også kaldes for epifanitiden, handler netop om lyset og evangeliets tilsynkomst i verden.

I de første linjer slår Luther det overordnede tema for sin udlægning fast. Esajaslæsningen er en formaning til tro og forkyndelse af evangeliet, som det skal ske i hele verden, og som skal samle kristne fra alle lande. Det universelle perspektiv er tydeligt. Til indledning bringer han også en kort redegørelse for loven og evangeliet, der fungerer som nøgle for hans læsning. Han skelner klart mellem to lys: evangeliets lys og lovens lys. Det er imidlertid vigtigt at holde sig forskellen for øje, så man ikke blander evangelium og lov sammen. Han laver en poetisk raffineret sammenligning: Evangeliet er "et livets ord, en nådens lærdom, et glædens lys", hvorimod loven er "et dødens ord, en vredens lærdom, et sorgens lys". Evangeliet *skænker* Kristus, hvorimod loven *kræver* retfærdighed. Kravet er uoverstigeligt. Det åbenbarer derved synden og får samvittigheden til at erkende og føle skyld. Guds dødbringende vrede gør samvittigheden urolig, og det er til denne samvittighed, Esajas nu taler og synger, så man atter kan blive glad og få liv. Evangeliet er Kristi lys, loven er Moses' lys. Moses måtte dække sit ansigt i mødet med Gud, for han ville ikke kunne se ham uden at miste livet (jf. 2 Mos 33). Ved forklarelsen på Tabor bjerg derimod kunne alle se Kristi ansigt.

Luther begynder nu på at kommentere selve teksten. Kristus er det lys, som Esajas i v. 1a opfordrer tilhørerne til at rejse sig for. Ved at inddrage Ef 5,14 bestemmer Luther denne gruppe til at bestå af både de sovende og de døde. Herefter skelner han mellem tre slags mennesker:

De “døde” er de tøjlesløse, der ikke følger samfundets love (jf. lovens første brug). De “sovende” er de gerningshellige, der nok overholder landets love, men på grund af selvretfærdighed ikke vil erkende deres synd (jf. lovens anden brug) og derfor ikke søger lyset og nåden. Den tredje gruppe er netop dem, hvis samvittighed plages af lovens krav, og som tørster efter evangeliet. Esajas, som ifølge Luther hører til denne gruppe, har påtaget sig opgaven med at vække de “døde” fra ondskabens grav og de “sovende” fra selvretfærdighedens søvn.

Når Esajas siger “dit lys”, har det ifølge Luther at gøre med lysets karakter af gave. Gud giver det; vi bruger det. I første omgang er Kristus dog ikke hedningernes lys. Han er lys for Jerusalem og Israels folk, som Esajas henvender sig til, men folkeslagene kan alligevel få del i det. Her spiller forjættelsen til Abraham en afgørende rolle (jf. 1 Mos 12): Gennem hans sæd, dvs. gennem Kristus, skal alle hedninge og alle jordens folk velsignes (*Inn deynem samem sollen gebenedeyet werden alle heyden unde alle voelcher der erden*; WA 10/1/1, 524). Ifølge Luther er det netop denne forjættelse, Esajas bevidner. Kristus skal ved prædikenen om ham blive kendt i hele verden. Luther kan derfor slet ikke overbetone vigtigheden af Guds forjættelse til Abraham: Næsten alle Esajas’ og de andre profeters forudsigelser om Kristus flyder fra denne forjættelse; de udspringer af den som af en brønd. Hele Kristi person og gerning er indeholdt i dette ene forjættelsesord til Abraham: tonatur, jomfrufødsel, åndeligt rige, død, opstandelse og herredømme over alle skabninger.

Guds herlighed eller klarhed (*gloria*) i v. 1b er hans herlige gerninger og væsen. Evangeliet er dog ikke identisk med Guds lys og herlighed, men skal forkynde og åbenbare dem. Det berømmer Guds herlighed og er hans stemme; Luther henviser her til Sl 29,3-5. At lyset og herligheden er brudt frem “over dig”, betyder derfor, at Guds lys og herlighed er prædikeret og forkyndt “for dig”. Derfor er det Kristus, som er lyset og herligheden (jf. Es 60,2.20), han er “Guds herligheds (af)glans” (Heb 1,3). Med afsæt i verset fra Hebræerbrevet fremhæver Luther, at Esajas her ikke taler om Kristi fødsel. Han taler derimod om evangeliets opgang efter Kristi himmelfart: “Ved denne opgang er Kristus nemlig åndeligt og saligt opgået og forklaret i alle troendes hjerter i verden”. Men evangeliet gør mere end blot at berømme Guds godhed mod os. Det udfører to gerninger “i os”, der har med menneskets eget lys og herlighed at gøre. Luther spiller her på grundmetaforerne i Es 60,1.

Mod menneskets eget lys, dvs. dets fornuft, afslører evangeliet, at det blot er mørke. Over for Gud skal al naturlig visdom og menneskelærdomme fordømmes og forkastes (jf. den underforståede polemik mod Erasmus i udlægningen af Es 40,6). Mod menneskets egen herlighed, dvs. dets selvretfærdige gerninger, afslører evangeliet, at den over for Gud blot er vanære. I begge tilfælde gælder det, at hvis menneskets eget lys og herlighed var af nogen som helst betydning, så var Guds lys og herlighed kommet til ingen nytte. Mennesket kan alene rose sig ved Gud. Det må forkaste alt sit eget for alene at prise Gud og finde trøst ved ham.

Ifølge Luther er hovedindholdet af Es 60,2, at hvor Kristus ikke er, der er mørke. Deraf følger et udfald mod “de højere læreanstalters lære”, der har opdigtet en mellemvej mellem mørket og Kristus, nemlig det naturlige lys, dvs. den menneskelige fornuft. Det afviser Luther på det kraftigste. Over for Gud må al menneskevisdom forkastes; i sig selv rummer mennesket kun mørke. Det gælder alle, både de allerværste mennesker og dem, der fremstår fornuftige. Derfor opfordrer Luther:

Giv slip på sådan noget sludder om det naturlige lys, og hold dig til Esajas’ og Skriftens ord, som lærer dig at undslippe dette lys som et mørke og som en fjende af det sande lys (jf. WA 10/1/1, 530).

Luthers retoriske sans viser sig i den følgende gendrivelse. For har fornuften ikke sin plads i logikken, i det praktiske håndværk og i de ting, som vedrører menneskelivet? Jo, siger Luther. I sit svar skelner han skarpt mellem Gud og mennesker og mellem evige og forgængelige (*tzeitlichen*) ting. Over for mennesker er fornuften god nok. Men over for Gud er fornuften fuldstændig døv. Den er som en blind hest, der farer vild. Luther polemiserer dernæst mod det, som man kan kalde “fornuftens gudstjeneste”, dvs. alt det, som fornuften vil behage Gud med: vedvarende messetjeneste, pilgrimsvandring, endeløse bønner og anden selvpineri. Alt det, som fornuften tror, er gode gerninger. Det gælder den omfangsrige afgudsdyrkelse hos jøderne og nu i endnu større grad under paven. At kalde noget gudstjeneste, som Gud ikke bryder sig om, er dybest set et brud med det første bud i Dekalogen. Det er “at drive gæk og abestreger med Gud og anse ham for at være en nar eller en træklods, som vi kan håndtere som vi vil” (*das heyst denn*

gott ynn das mauß greyffen und yhm eynen stroern bart flechten und gleych fur eynen gauch odder hueltzern putzen achten, den wyr wandeln mochten, wie wyr wolten; WA 10/1/1, 533). Det er med andre ord at opkaste sig selv som skaber. I stedet lærer Guds lys mennesket at overlade alt til ham og leve hele sit liv i fuld troskab til ham og i tjeneste for næsten. Gud tåler ingen læremester ved siden af sig selv, og han alene kan lære sand gudstro og næstekærlighed.

Luther indskærper, at lyset og mørket er billedtale. Man misforstår Esajas, hvis man tror, at han taler om en fysisk (*leyplichen*) formørkelse af jorden. Lyset er Kristus eller Kristi tro, mens mørket er vantroen og den naturlige fornuft, der trodser lyset. Jorden er ikke den naturlige jord, men de mennesker, der indhyllet i deres egen indbildskhed og mørkelys ikke vil modtage Kristus ved evangeliet. Det er de sovende, der ikke vil vækkes.

Luther fortsætter med at udlægge betydningen af “mørket” eller “dunkelheden”, der dækker folkene (v. 2b). Ifølge Luther taler Esajas om to grupper af jøder. Den ene gruppe skal blive oplyst, mens den anden gruppe skal forblindes. Sådan er det jo, som han konstaterer, også gået, for flertallet af jøderne er faldet fra og er nu for alvor blevet formørkede. De bliver hængende ved loven og venter stadig. Frem for at vandre mod lyset har de ladt det bag sig. Derfor er jøderne nu indhyllet i vantro og dækket af et mørke, som lyset ikke bryder igennem. Ingen prædiker for dem om Kristus (jf. Es 5,6 ovenfor). Lyset bryder dog frem for den lille, ypperlige del af jøderne, for hvem Kristus er prædikeret, og i hvem han er trådt frem. Luther gentager her Esajas’ tanke om en hellig rest af troende blandt det utro folk. Evangeliet lyder til alle, men modtagelsen er et enten-eller. Sådan var det på Esajas’ tid: De fleste forblev forstokkede og hørte intet, mens få blev oplyst. Sådan er det ifølge Luther gået indtil i dag og vil gøre det i al fremtid, når evangeliet prædikes: “En gruppe modtager det og bliver oplyst. Den anden og større gruppe fordømmer det som vildfarelse og vender sig fra det” (jf. WA 10/1/1, 538-539). På Luthers egen tid er det paven og papisterne, der indhyller sig i deres eget mørke og nægter at høre Kristi prædiken.

Es 60,3 beskriver folkeslagene og deres konger, der kommer til lyset. Luther gentager, at fordi evangeliet ikke bar frugt hos flertallet af jøderne, har Gud vendt sig til hedningerne i stedet. Allerede Esajas

profeterer om dette, og det er blevet opfyldt: Hedninge, selv konger, er blevet kristne. Ifølge Luther nævner Esajas udtrykkeligt kongerne, for at senere tiders prædikanter ikke skal bryste sig af at have omvendt dem, som var det deres værk. Gud har med andre ord allerede forudset denne menneskelige brist!

Med v. 4 begynder Esajas at opliste de lande, hvor hedninger er blevet kristne. Det har igen karakter af profeti, eftersom Luther i sin egen tid ikke anser den for at være blevet opfyldt. Betydningen må derfor være åndelig. Man kommer ikke til dette lys, til Jerusalem, "med fødderne". Lyset og forsamlingen er åndeligt, og sønnerne og døtrene er ligeledes åndelige, dvs. de mænd og kvinder, der vender om og tror på Kristus (jf. Abrahams åndelige afkom). Det er ikke tale om det fysiske Jerusalem, som er en morderstad, men om det åndelige Jerusalem. Det er "forsamlingen af apostle og alle hellige kristne blandt jøderne, de, der kaldes den kristne kirke". Kirken kaldes Jerusalem, fordi den begyndte i denne by og herfra spredte sig til hele verden:

Der må jo findes et fysisk sted i verden, hvor evangeliet og kristenheden kunne tage sin begyndelse. Sådan er det sket i Jerusalem midt blandt de mest hårdnakkede modstandere (jf. WA 10/1/1, 542).

Esajas' ord er følgelig opmuntring til dette åndelige Jerusalem. For de første kristne var ordene en trøst, fordi de var foragtede og få og forfulgt af fjender. Luther dvæler ved det ironiske i, at jødernes fordrivelse af de tidlige kristne fra Jerusalem antændte den kristne mission. Det viser det suveræne i Guds fremmede værk gennem fjenderne: "Derfor er det en god, indbringende og gavnlige ting at have fjender og forfølgere for troens og Guds ords skyld, for deraf flyder en usigelig trøst og frugt" (jf. WA 10/1/1, 543). Derfor er der nu kristne i hele verden. Udsagnet er påfaldende i lyset af, at Luther i denne periode selv var forfulgt og levede i skjul på Wartburg. For ham gælder det, at fordriver man én sand kristen, så fremkalder det tusind nye. Sådan er det ifølge Luther blevet opfyldt.

I Es 60,5-6 omtales de folkeslag, der skal komme til tro. Ifølge Luther henviser udtrykket "havenes mængde/skatte" til de lande og folk, der bor ved havet. De er mange. Han kaster sig ud i en længere geo-

grafitime, hvor han redegør for landene omkring Middelhavet og de vigtigste øer. I Bibelen kaldes Middelhavet slet og ret for Havet, og de mennesker, der bor omkring det, for “folkene” eller “hedningerne”. Det er dem, der bor nord og vest for Palæstina – altså dem, Paulus missionerede for og skrev sine breve til. På tilsvarende vis henviser udtrykket “folkenes magt eller rigdom” ikke til styrke eller vælde, men til hob eller masse. Det er en masse mennesker! Ifølge Luther er dette profetord nærmest opfyldt af Paulus: “Han er vores apostel, ved hans prædiken er havets mængde omvendt”.

Når det hos Esajas lyder, at disse folkeslag kommer til Jerusalem, så skal heller ikke dette forstås fysisk, men åndeligt: De *omvender sig* og kommer til tro. Luther gør en pointe ud af, at det hebraiske ord for hob – חֲבֵרָה – indgår i tydningen af Abrahams navn i 1 Mos 17,5: “fader til en mængde folkeslag”. Netop dette ord trækker Paulus på i sin mission: Hedninger har ved Guds løfte del i troen som Abrahams åndelige børn.

Begyndelsen af v. 5 udlægger Luther som kirkens reaktion på de mange folkeslag, der kommer til tro. Det er trøsterige forjættelsesord: Kirken skal se det, den håber på, og flyde over af glæde og livlige mennesker. Den skal forskrækkes i sit hjerte af glæden over den rigdom af folk, der kommer til “en så elendig, forfulgt og lille flok”, og kirkens hjerte skal svulme af frimodighed. Alt dette er følgen “af Åndens trøst og hjertets glæde, når Gud gør mere med os, end vi havde forestillet os og begæret” (jf. WA 10/1/1, 549).

Hvor v. 5 beskriver folkeslagene i vest, så beskriver v. 6 folkeslagene i øst: Midjan, Efa og Saba. Luther genoptager geografitimen og giver en meget omhyggelig beskrivelse af bibelske stamtavler og de enkelte stamfædres bopæl. Dernæst beskriver han det rige og store Arabien, hvorfra tyrken (!) Mohammed kom og før ham dronningen af Saba og hendes prægtige optog. Hos Esajas vil mængden af kameler og dromedarer dække landet som en stor hær. Igen melder spørgsmålet sig for Luther, om disse dyr og det guld og røgelse, de bærer på, er ment fysisk eller åndeligt. Mange, siger Luther, fortolker jo dette sted som en henvisning til de vise mænds besøg hos det nyfødte Jesusbarn. Men de vise mænd var dog så få, at deres kameler næppe dækkede landet, og de var kun en lille del af Sabas indbyggere. På den anden side, advarer Luther, “skal man heller ikke gribe til den åndelige udlægning, medmindre

nøden tvinger dertil” (*Widderumb soll man nit auff den geystlichgen vorstand fallen, es zwingt denn die nodt*; WA 10/1/1, 553). Det er som diskuteret ovenfor en vigtig nuance i synet på den allegoriske læsningens berettigelse. Det er teksten selv, der skal fremtvinge en sådan læsning. Da det ikke giver mening, at det mægtige Saba-rige kommer til den lille by Jerusalem, og da Esajas indtil nu har talt om åndeligt lys og forsamling, må betydningen være åndelig.

Luther vælger dog en mellemvej: Arabiens komme til Jerusalem er billedligt, de omvender sig til den kristne tro. Derimod er deres dyr, rigdomme og røgelse en henvisning til den fysiske ejendom, som de skænker til kirken. Det mægtige Arabien er så stort, at det næsten står for hele verden. Derfor betyder det, at hele verden skal omvendes til troen. At de alle kommer fra Saba, betyder dog ikke, at alle også bliver *troende* kristne. Det samme gælder om Luthers fædreland: Hele Tyskland kaldes kristent, selvom kun en mindre del er reelt troende.

Epistellæsningen slutter med forkyndelsen af Herrens pris. Om den gælder det, at Gud kun kan prises ret af den, som er stået op for lyset og har modtaget Kristus:

Derfor priser Esajas her dem fra det rige Arabien, for at de er rette kristne, som kun forkynder Guds lov og pris, hvilket dette Åndens lys og evangelium i sandhed lærer dem (jf. WA 10/1/1, 555).

5. Opsamling

Luthers arbejde med Esajas afspejler en personlig og engageret indlevelse i profetbogen. For reformatoren er nøgtern fortolkning og begejstret videreformidling af profetens budskab to sider af samme sag. Forelæsningerne og epistelprædikenen understøtter derved den udbredte påstand om, at Luther næppe har set væsentligt forskelligt på opgaven som forelæser og som prædikant. For ham er begge hver i sidste ende en videreførelse af de bibelske profeters virke som undervisere og forkyndere.

Det er påfaldende, hvor styrende og gennemtrængende Luthers skelnen mellem lov og evangelium er for udlægningen af de enkelte bibelvers. Udfoldelsen af disse to temaer svarer til bestemmelsen af profeter-

nes to kerneopgaver: trussel og trøst. Lovens krav truer samvittigheden og leder den hen til det trøstende evangelium. Frarøvet både loven og evangeliet overlades Guds vingård til det totale forfald. Den frie, evangeliske røst i ørkenen markerer derimod ophøret af det klaustrofobiske fangenskab under loven. Evangeliet om Guds lys lyder til enhver, der er plaget af lovens krav og i ånden søger trøst i det himmelske Jerusalem.

Luther ser dog ikke bort fra den historiske afstand mellem profetbogens affattelsestid og sin egen tid. Esajas talte på et bestemt tidspunkt i historien og henvendte sig i første omgang til sit eget folk i anden halvdel af det 8. århundrede f.Kr. For at kunne forstå bogens indhold og budskab er det derfor vigtigt, at læseren har et godt kendskab til de historiske og geografiske forhold på Esajas' tid. Alligevel er hovedforudsætningen i Luthers egen udlægning, at profetens budskab ikke er fastlåst til en bestemt og afsluttet periode i historien; synden i verden og menneskers fortvivlelse er næppe blevet mindre, siden profeten vandrede rundt i Jerusalem. For Luther er Esajas' trusler og trøst derfor ligeså relevante og aktuelle for læsere og tilhørere i 1520'erne, som de var det for de oprindelige modtagere.

Bibliografi

Primærttekster af Martin Luther

Fortalen til Esajas' Bog (1528) findes i

D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe, Die Deutsche Bibel, 11. Band, 1. Hälfte (WA Bibel 11/1). Weimar: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, 1960, 16-25.

Dansk oversættelse

Luther, M., 1980, "Fortalerne til de bibelske skrifter" (oversat af G. og F. Brøndsted), i *Luthers Skrifter i Udvalg. Bind III. Bibelfortolkning og Prædikener*, red. E. Thestrup Pedersen, Århus: Forlaget Aros, 9-179.

Den latinske nedskrift af Esajasforelæsningerne (1527-1530) findes i

D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe, Schriften, 31. Band, 2. Abteilung (WA 31/2). Weimar: Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger, 1914, 1-585.

Engelsk oversættelse

Lectures on Isaiah, Chapters 1-39, i *Luther's Works, Volume 16 (LW 16)*, red. J. Pelikan, St. Louis: Concordia, 1969.

Lectures on Isaiah, Chapters 40-66, i *Luther's Works, Volume 17 (LW 17)*, red. H.C. Oswald, St. Louis: Concordia, 1972.

Epistelprædikenen over Es 60,1-6 (1522) findes i

D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe, Schriften, 10. Band, 1. Abteilung, 1. Hälfte (WA 10/1/1). Weimar: Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger, 1910, 519-555.

Dansk oversættelse

<http://lutherdansk.dk/Es%2060,%201-6%20-%20Helligtrekongersdag/index.htm>, set 17.3. 2017.

Sekundærlitteratur

Childs, B.S., 2004, *The Struggle to Understand Isaiah as Christian Scripture*, Grand Rapids og Cambridge: Eerdmans.

Poulsen, F., 2016, 'Old and New Ways of Interpreting Isaiah 40-55', i *Biblical Interpretation Beyond Historicity*, red. T.L. Thompson og I. Hjelm, Copenhagen International Seminar, Changing Perspectives 7, London og New York: Routledge, 29-42.

Poulsen, F., 2017, 'Lutheranernes slogan: Skriv VDMLÆ på dørkarmen!', *Bibliana: Reformationens Bog*, 50-55.

Raeder, S., 2008, 'The Exegetical and Hermeneutical Work of Martin Luther', i *Hebrew Bible/Old Testament: the History of Its Interpretation. II: From the Renaissance to the Enlightenment*, red. M. Sæbø, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 363-406.

Sawyer, J.F.A., 1996, *The Fifth Gospel: Isaiah in the History of Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press.